

СОФІЯ КИЇВСЬКА ЯК ЖИВОТВОРНЕ СВІТЛО УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У кожного народу є свої культурні маяки, що освітлюють його шлях до Істини. На цьому шляху, завдяки невтомній праці поколінь, створюються та зберігаються цінності, які наповнюють життя людей вищим змістом і передають його нащадкам.

Предметом нашого дослідження є ціннісне значення однієї з найвидатніших пам'яток християнської культури – Собору Софії Премудрості Божої у Києві, адже йому належить виключна роль у процесі духовного становлення українського народу протягом усієї історії.

Актуальність теми невід'ємна від потужного процесу національно-державного творення. Для нас було важливо розглянути дане питання з точки зору духовного, морального, художнього, громадянського, національного, професійного інтересу, адже сьогодні є потреба не тільки навчати дітей, а й виховувати їх на основі тих цінностей, які стали культуруотворюючими для українців, а це, в першу чергу, християнські цінності.

Звертаючись до пам'яті святих рівноапостольних князя Володимира і княгині Ольги, пригадаймо слова митрополита Іларіона: «Не в бідній і закутковій країні господарювали, а в руській, яка відома в усіх чотирьох кінцях землі».

Слава древнього Києва утверджувалася на основі спадкоємності духовної традиції від Візантії. Для самого міста прикладом служив Царгород – Константинополь. Уявлення про всесвітній центр християнства в пам'яті поколінь нерозривно пов'язувалося із храмом Великої Софії, створеним у VI ст. за часів правління імператора Юстиніана. Прокопій Кесарійський писав, що цей храм не є справою людської могутності чи мистецтва, це скоріше справа Самого Бога, «і розум, звертаючись до неба, усвідомлює, що Бог тут, поруч з ним, і що Богові особливо подобається цей дім Його, який Він Сам обрав Собі».

Велика Софія – дійсно храм-космос, купол якого сучасники не випадково порівнювали із золотою півкулею, що спустилася з неба. На відміну від базилікальних храмів заходу з їхнім прямокутним плануванням, що передбачає горизонтальну координату руху по прямій, Софія побудована за центричним планом, а це образна форма безкінечності. Внутрішній простір храму охоплюється величезним куполом без видимих опор. Це головне диво Софії.

Купол Софії Константинопольської ні з чим незрівняний. Він оперезаний стрічкою вікон, що дає ефект внутрішнього сяйва. Пронизаний променями сонця, купол Софії ніби парить над усіма, хто молиться у храмі, породжуючи зоровий образ безмежного простору. Саме це вразило послів князя Володимира. Літописець Нестор повідомляє, що розповідь послів остаточно спонукала Володимира прийняти православну віру.

У 1037 році, під час правління Ярослава Мудрого, в Києві закладається великий кам'яний храм. Звідси розпочинається історія національного зодчества і монументального живопису, та й сама Софія отримала на Русі своє нове ху-

дожне тлумачення.

В античній філософії поняття «софія» має в основі давньогрецьке слово *sophia*, що в перекладі означає «майстерність, знання, мудрість». Однак, міфологічна історія розуміння цього слова свідчить, що його значення як «мудрості», «філософського знання» передувало значенням «вміння, майстерність, кмітливність» у певних прикладних видах ремесел. До того ж, архаїчне мислення асоціювало мудрість з жінкою.

З переходом від міфу до логосу розкривається внутрішній зміст софії та обґрунтовується її іманентність світові. В. Топоров зазначає, що грецька філософія почала розуміти софію як «зверненість до самої себе, що виявляється у спроможності, притаманній лише їй, мислити саму себе». Найбільш плідно над софійною проблематикою у цьому контексті працювали філософські школи платонізму, гностицизму та неоплатонізму.

Платон виклав своє розуміння софії – мудрості у останніх філософських працях. Для нього мудрість була найвищою добродієністю, вона пов'язувалася з розумом, знанням, оволодінням яким було чеснотою із чеснот. О. Лосев зазначає, що філософія Платона, досягнувши апогею, завершується вченням про вічні, божественні ідеї як числа. Таким чином, для Платона софія була поняттям, що визначало мудрість, найвищим виявом якої була наука про числа.

У вченні гностиків софія стає міфологічним персонажем, а отже, перетворюється на Софію. Гностицизму притаманна тенденція перетворювати релігію у філософію, філософію – у релігію, а тому філософія гностиків, за О. Лосевим, стає рефлектуючою міфологією. Відтак гностики розуміли софію як живу, одухотворену істоту. Місце, яке вона займала в ієрархії божественного буття та її основна роль у творенні світу свідчать, наскільки важливого значення надавали гностики розв'язанню суперечності між знанням та способом життя.

Відстеживши історію поняття «софія» в античній філософії, можна зауважити наступне – якщо у гностиків ми знаходимо міфологічний образ Софії (грецьке *sophia* стає іменем), то в неоплатонізмі це слово стає філософським терміном, а тому можна говорити про софійну доктрину – софіологію. Платон більшою мірою визначає поняття мудрості, а Плотін розглядає прояви мудрості у сфері ідеального й реального.

Християнству, на відміну від античного термінологічного тлумачення, притаманне розуміння Софії як особи. Вчення про «Софію Премудрість Божу» викладене у Старому і Новому заповітах. У кінці Приповістей Соломонових Премудрість як споконвічна, позачасова категорія притаманна тільки Богам. А людина може лише наслідувати мудрість. Блаженна людина, що мудрість знайшла, і людина, що розум одержала. Тобто набуття розуму стає завданням людини, і саме він є необхідною умовою отримання від Бога дару мудрості, що є життям. У Новому заповіті в євангеліста Луки читаємо про мудрість Божу, яка послала людям пророків і апостолів. Схожий текст знаходимо у євангеліста Матвія. У Луки Премудрість говорить про себе в першій особі, у Матвія ці ж слова промовляє Христос. Але таке безпосереднє ототожнення євангелістами Премудрості з Другим лицем св. Трійці не є беззаперечним, оскільки Премудрість говорить про себе як про Слово Боже. Вчення про Слово знаходимо в

Євангелії від Іоанна. У Першому Посланні до коринфян «Божа Мудрість» згадується у відверто христологічному контексті.

У богослов'ї, починаючи з перших століть християнства, софіологія також тісно переплітається з христологією. У Орігена Софія ототожнюється з логосом. Афанасій Великий і Тертуліан порівнюють Софію з Сином Божим як другою іпостасю Трійці. Софіологічні мотиви можна знайти у вченнях таких отців Церкви як Григорій Богослов, Іоан Дамаскін, Діонісій Ареопагіт, Блаженний Августин та інших.

Однак розгорнутого вчення про Софію східне й західне богослов'я не виробили. У них домінує бачення Софії як містичної Церкви. Тобто теоретичне осмислення образу Софії, увага, що приділяється їй у богослов'ї, не відповідають місцю і значенню цього образу у культовій практиці, храмовій архітектурі.

Головний християнський храм Константинополя присвячений саме Софії Премудрості Божій. І у Київській Русі головним храмом стає собор Софії. Відома також багата софійна іконографія, вагому роль відіграє образ Софії в літургії. Отже, недостатня теоретична розробленість образу Софії у філології і філософії межує з широким використанням його на духовно-моральному рівні.

Люди XI ст. розуміли Софію як друге Лице Трійці: Софія-Христос. Як наголошують мистецтвознавці (М. Лазарев, М. Алпатов) та богослови (В. Зеніковський та інші) жодного іншого тлумачення Вищої Премудрості тоді не допускали ні у Візантії, ні на Русі. У давнину всі собори Софії присвячувалися лише Вищій премудрості Самого Творця [1, 63].

Православне розуміння Божественної Премудрості знайшло глибоке вираження у Софії Новгородській і Софії Полоцькій, однак архітектурний образ Софії Київської має свої неповторні особливості.

Софія Київська була багатоголавою. Але справа не лише в живописній архітектоніці багатоголового храму. Куполи Софії – це символи 12 апостолів. Глава церкви – Христос, тому центральний, тринадцятий купол у Софії виділений. Багатоголавість нагадує тут про Євхаристію. У Софії Константинопольській нічого такого не було. Там купол розумівся як образ єдності земного і небесного. Центральне планування Софії передбачало статичне сприйняття простору переважно з однієї точки зору.

На відміну від Софії Константинопольської, в Софії Київській планування мало хрестово-купольний характер, що давало можливість для своєрідного просторового розвитку архітектурної теми. Існує думка, що Ярослав, щоб мати для себе широкі світлі хори, запропонував висунути галерею в середину храму. Унаслідок цього з'явилося багато стовпів, що тримали склепіння перекриттів. Це рішення принципово відрізняється від константинопольського. З точки зору самих греків епохи Юстиніана, така композиція виглядала архаїчною. Так будували лише на окраїні імперії.

Однак цей архаїчний план приховував у собі несподівані художні ефекти. Поділений стовпами-опорами на частини, простір ставав множинним, зберігаючи водночас свою єдність. Величезний храм виявився цілком співрозмірним людині. Простір тут більш осяжний, і людина опиняється в середині світлового стовпа, спрямованого у безкінечність. Однак вона може співставити себе з

кам'яними опорами, склепіннями, піднявшись на хори – побачити вівтар зверху.

У Софії Константинопольській просторовий рух обмежений. Заходячи до храму, людина зупиняється, вражена дивом купола, який ніби летить, і саме у цій миттєвості полягає вся повнота образного сприйняття. А у Київській Софії в спокійному ритмі розгортається мозаїчна і фрескова композиція інтер'єру, ідея єдності і злагоди розкривається у композиційній та кольоровій різноманітності.

Мозаїку називають вічним мистецтвом, бо вона володіє особливою якістю збереження незмінної свіжості кольору. Мозаїчний колір народжується під безпосередньою дією світла. Кольорова гама створюється відбитими променями, що неможливо передати жодною іншою технікою живопису. Велике значення має і об'єм набору – кількість кубиків смальти, що входять у мозаїку. Чим більший набір, тим багатша палітра. Київський набір перевершує багато візантійських зразків. В інтер'єрі Київської Софії мозаїка є провідним видом мистецтва. У ній дається зображення Небесної і Земної Церкви.

На фресках зображували сюжети з історії Старого і Нового Заповітів. Фрески служили фоном, на якому із ще більшою силою виступали сяючі композиції мозаїк. Кожен, хто входить до храму, найперше звертає увагу на мозаїку, що зображує Вседержителя Пантократора. Інший порядок розгляду просто неможливий [2, 37].

Ідея Софії – «Премудрість створила собі дім» – втілена у вертикальній композиції, що займає весь підкупольний простір. Початок її – коло з написом грецькою мовою по краю: «Я Той, Хто тримає у Своїй десниці і небо, і землю».

У кінці вівтаря головне місце належить мозаїці із зображенням Матері Божої-Оранти. Її називають «Непорушною стіною», своїми розмірами вона перевершує решту фігур мозаїчної композиції. Цей образ набуває у київському храмі виняткового значення. Саме Богоматір вміщує у Собі ідею Премудрості. Грецький напис на арці склепіння над головою Оранти проголошує: «Бог посеред нього» – тобто міста. Це слова із Псалтиря. Матір Божа послужила Домом, в якому оселилося Слово.

Композиція Оранти підпорядкована симетрії. Однак тут діє композиційний закон живої рівноваги, що опирається на інтуїтивну симетрію, яка не піддається логіці, та існує в природі. Такий тип симетрії полягає у рівновазі нерівновеликих величин.

Композицію вівтарної стіни неможливо зрозуміти без мозаїчних зображень на двох східних стовпах. На одному бачимо постать Архангела Гавриїла, на іншому – Богоматері. В інтер'єрі Софії зображення Архангела і Богородиці розділені великим простором між стовпами. Композиція Благовіщення ніби накладається на мозаїку з Орантою. З'являється два різних плани. В.А. Фаворський у такому композиційному рішенні сюжету Благовіщення бачив духовні перспективи мистецтва Давньої Русі, на відміну від західної ренесансної картини [3, 23].

Нижче Оранти розміщено зображення євхаристичного канону. Мозаїки Софії показують момент першого причастя апостолів на Таємній Вечері. Апостоли проходять зліва і справа (по шість з кожного боку). У центрі – престол. Зображення Христа повторюється двічі, відповідно до слів, сказаних Самим Спасителем, що, введені у мозаїку, створюють єдність мозаїчної картини і дії

богослужіння в храмі.

Розглядаючи композицію Євхаристії, можна помітити, що точного повторення в побудові груп немає. Художня рівновага підказана ритмом літургії і відповідає закону «золотого перерізу», точніше – пластичної гармонії, яка опирається на закономірності пропорційної рівноваги і не піддається раціональному аналізу.

Софія – унікальна пам'ятка, що спростовує наші уявлення про архітектуру як безсюжетне мистецтво. У Софії Київській створюється образ воістину космічного масштабу, недарма її називають моделлю світобудови. Правда, модель передбачає раціональну побудову. Софія ж, швидше – картина світобудови, образ Премудрості Божої, Небесної і Земної Церкви, Богородиці, що послужила домом, в якому оселилось Слово. В інтер'єрі Софії особливого значення набуває злиття в одне ціле мозаїк і нанесених пензлем ликів – фресок, хоча при цьому саме мозаїка дає слов'янське тлумачення теми. Богоматір зв'язує людський рід з Небесною Церквою. Її покров, що явився вперше людям у Влахернському соборі у Константинополі під час осади міста після зведення Київської Софії, простягається над всією Руссю [4, 58].

Побудувавши Софію, Ярослав добився, щоб митрополитом став Іларіон. Так з'явився перший в нашій історії митрополит-русич. Проповідь Іларіона – «Слово про Закон і Благодать». Закон – древній період в історії, часи Старого Заповіту, коли люди жили за даними їм заповідями і не мали духовної свободи, яку дарує Благодать. Благодать приходить у світ разом із Христом, коли настає час Нового Заповіту. Русь пізніше, ніж інші народи прийняла Хрещення і прийшла в світ Благодаті зі свого багатівікового слов'янського минулого. Згадуючи євангельську притчу, можна сказати, що це був прихід діячів останнього, одинадцятого часу. Вони отримують таку ж плату, як і ті, хто працював з самого ранку. Господар Дому, тобто Сам Господь, говорить: «Так будуть останні першими, а перші – останніми, бо багато покликаних, а мало вибраних».

Думаю, сьогодні як ніколи доречно пригадати слова митрополита Іларіона, адже нам уже давно слід усвідомити, що ми – велика нація, з давньою глибокою культурою та історією, якій немає причин соромитися себе, навпаки – варто повернути собі прадавню славу й велич, якою трималася Київська Русь. Як на мене, саме звернення до таких визначних пам'яток нашого минулого як Софія Київська, допоможе кожному знайти та зрозуміти себе, своє підґрунтя, а тоді вже й свою державу, щоб потім навчити цьому своїх дітей, які творитимуть історію після нас.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Головащенко С.І. Історія християнства. – К., 1999.
2. Лазарев В.Н. Древнерусские мозаики и фрески. – М., 1985.
3. Нікітенко Н. Софія Київська розкриває свою таємницю // Людина і світ. – № 7. – 2000. – С. 20-26.
4. Третьяков Н. София Киевская // Духовные истоки воспитания. – М., 2004.